

Walter, Heinrich. *Die Krim: Klima, Vegetation und landwirtschaftliche Erschließung*. Berlin: C.V. Engelhard, 1943.

Walter, Heinrich. *Die Vegetation des europäischen Rußlands unter Berücksichtigung von Klima, Boden und wirtschaftlicher Nutzung*. Berlin: Parey, 1942.

Walter, Heinrich. *Die Vegetation Osteuropas, Nord- und Zentralasiens*. Stuttgart: Fischer, 1974.

Walter, Heinrich. *Einführung in die allgemeine Pflanzengeographie Deutschlands*. Jena: Verlag Gustav Fischer, 1927.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Kyivskoi oblasti (DAKO), f. R-2387, op. 1, spr. 21; f. R-2734, op. 1, spr. 1, 2, 4.

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TDAVOVUU), f. 3676, op. 1, spr. 63.

DOI 10.33124/hsuf.2019.11.06

Антон Щелкунов

РЕЛІГІЙНЕ ВІДРОДЖЕННЯ 1941–1943 РОКІВ У СІМЕЙНІЙ ТА КОЛЕКТИВНІЙ ПАМ'ЯТІ ЦЕРКВИ ХРИСТІЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ

У статті аналізуються особливості сімейної і колективної пам'яті п'ятидесятників про відродження їх релігійної організації під час нацистської окупації України.

У 1941–1943 рр. під керівництвом Гаврила Гавриловича Понурка, якого було обрано єпископом, п'ятидесятницька церква на території України була відновлена.

У колективній пам'яті українських та російських п'ятидесятників пам'ять про релігійне відродження в 1941–1943 рр. була повністю маргіналізована.

Сімейна пам'ять про релігійне відродження 1941–1943 рр. також майже стерта. Серед численних сімейних переказів про драматичний життєвий шлях Г. Г. Понурка відсутні спогади про його релігійну та місіонерську діяльність у 1941–1943 рр., коли його було обрано в єпископи. Нащадки Г. Г. Понурка з великою пошаною зберігають пам'ять про нього: те, що їх пращур був одним із перших місіонерів-п'ятидесятників на території України, про те, що він багато років був єпископом церкви християн віри євангельської, однак навіть рік обрання його на цю відповідальну посаду в сімейній пам'яті не закарбувався. Не тільки процес релігійно-церковного відродження, а навіть спогади про утиски п'ятидесятників з боку окупаційної влади були повністю стерті як з колективної, так і з сімейної пам'яті.

Це можна пояснити тим, що релігійні радянські громадяни бажали уникнути переслідувань з боку влади і бути повноправними членами радянського суспільства, тому вони вписували свою особисту і групову пам'ять в офіційний дискурс «Великої Вітчизняної війни». Навіть пам'ять про переслідування з боку німецької окупаційної влади зникла, адже в офіційній радянській міфології війни нацисти не переслідували радянських громадян за їхні релігійні переконання. До того ж подібні спогади неминуче призводили до проведення паралелей між репресивною політикою нацизму і сталінізму.

Після жорстоких репресій з боку сталінського режиму серед релігійних громадян СРСР виробилась жорстка самоцензура, у результаті чого відбулося свідоме переформатування колективної і сімейної пам'яті, як наслідок, спогади, відмінні від офіційної розповіді про Другу світову війну, свідомо забувалися. Тому Г. Г. Понурко та інші учасники релігійно-церковного

відродження вирішили «забути» події 1941–1943 рр., щоб не наражати на ризик репресій свої сім'ї, а також своїх однодумців.

З іншого боку, офіційний міф про Велику Вітчизняну війну формував конформістсько-позитивну пам'ять, яка повинна була об'єднати радянське суспільство і надати йому можливість примиритися із травматичним досвідом 1930–1940-х рр. Пережиті страждання людям потрібно було наповнити якимось сенсом, пояснити самим собі, для чого вони страждали. Це можливо було зробити через усвідомлення того, що всі ці жертви: і особисті, і колективні – були необхідні заради «Великої Перемоги» над світовим злом, яким по суті і був нацизм. Можливо, наратив про Велику Вітчизняну війну надавав можливість п'ятидесятникам, як і іншим релігійним групам у СРСР, вписати свій особистий, як правило, трагічний досвід у загальнорадянську культурну пам'ять, відчутти себе частиною радянського суспільства.

Ключові слова: п'ятидесятники, релігійне відродження, окупація, сімейна пам'ять, колективна пам'ять, агоністична форма пам'яті, антагоністична форма пам'яті.

На пострадянському просторі залишається досить поширеною антагоністична форма «пам'ять про Другу світову війну». У колишніх радянських республіках пам'ять про Другу світову війну досить часто використовується для виправдання існування різноманітних націоналістичних рухів і розпалювання ворожнечі. Націоналістична пам'ять посилює ідентичність «ми» за рахунок виключення «інших», вона формує канонічну, єдину правильну версію історії з жорстким розподілом на героїв та антигероїв, своїх і ворогів. Антагоністична пам'ять не передбачає діалогу і сприйняття іншої точки зору. Для антагоністичної форми пам'яті характерна монологічність і ксенофобія, яка формує колективну ідентичність через розпалювання неприязні до чужинців¹. На жаль, сучасне українське суспільство не уникнуло значного поширення антагоністичної пам'яті про Другу світову війну. Водночас космополітична форма пам'яті, яка активно популяризувалася як антидот проти усіляких форм нетерпимості, виявилася нездатною попередити зростання старих і формування нових антагоністичних колективних спогадів, що підживлюються сучасними популістськими неонаціоналістичними рухами².

¹ Штефан Бергер, «Агонистическая память открыта для безконечного диалога в бахтианском смысле», дата звернення 12 листопада, 2019, https://istorex.ru/Novaya_stranitsa_57.

² Anna Cento Bull and Hansen Lauge Hans, «On agonistic memory», *Memory Studies* 9, no. 4 (2016): 390–404, дата звернення 16 грудня, 2019, <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.

Важливим фактором подолання небезпечного націоналістичного тренду на пострадянських теренах є розширення предметного поля досліджень memory studies за рахунок релігійної пам'яті. Якщо казати безпосередньо про Україну, то в ній, як одній з найбільш релігійних країн серед колишніх радянських республік, величезний відсоток населення ідентифікує себе із якимись релігійними громадами. Тому релігійні організації і в Україні, і в інших республіках колишнього СРСР є (або повинні стати) мнемонічними акторами, які здатні сформулювати агоністичну пам'ять і вийти за межі тотальної неприязні, характерної для антагоністичної пам'яті, а також подолати обмеженість космополітичної пам'яті.

Період німецької окупації – це час релігійно-церковного відродження в Україні. Сталінський режим ставив собі за мету повне знищення релігії і Церкви в СРСР. Тому станом на червень 1941 р., не враховуючи західні області, в Українській РСР залишилося лише 10 легально діючих православних храмів. Для інших християнських деномінацій ситуація була ще більш драматичною, на той час не залишилося жодної легально діючої протестантської чи католицької общини³.

Нацисти не мали чітко визначеної позиції щодо релігійних процесів на окупованих радянських територіях. З одного боку, військовим капеланам було заборонено духовно «окормляти» радянських громадян, місіонерам було заборонено відвідувати окуповані радянські території, також було заборонено відправляти релігійну літературу і предмети релігійного культу для релігійних общин, що відроджувалися під час окупації. З іншого боку, окупаційна влада не чинила суттєвих перешкод церковно-релігійному відродженню. Тому станом на кінець війни ситуація кардинально змінилася: тільки протестантських релігійних громад в Україні налічувалося близько 2 тисяч⁴.

У 1930–1932 рр. релігійна організація церкви християн віри євангельської була розгромлена радянськими органами державної безпеки, майже всі духовні лідери опинилися в таборах, після чого п'ятидесятницький рух у СРСР, як організаційне ціле, фактично припинив своє існування. Певна кількість духовенства церкви християн віри євангельської звільнилася з ув'язнення наприкінці 1930-х – на

³ «Доклад о состоянии оперативно-агентурной работы в органах КГБ при СМ УССР по церковно-сектантской линии и дальнейших мерах по пресечению подрывной деятельности из числа духовенства, церковников и сектантов», Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 1, оп. 1, спр. 1104, арк. 134.

⁴ ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1104, арк. 135.

початку 1940-х рр. Серед них був і Гаврило Гаврилович Понурко, який повернувся із таборів ГУЛАГу якраз напередодні війни, у травні 1941 р., загалом відбувши 9 років позбавлення волі.

У 1941–1943 рр. під керівництвом Г. Г. Понурка, якого було обрано єпископом, п'ятидесятницька церква на території України була відновлена. На момент звільнення України радянськими військами вона налічувала кілька сотень релігійних громад із відповідною кількістю пресвітерів і дияконів. За свою активну релігійну діяльність під час війни Г. Г. Понурка було засуджено в 1945 р. до 10 років позбавлення волі. Після звільнення із табору в 1955 р. до своєї смерті в 1978 р. залишався видним діячем церкви християн віри євангельської.

У колективній пам'яті українських та російських п'ятидесятників добре збереглась пам'ять про місіонерську діяльність І. Воронаєва, який заснував п'ятидесятницьку церкву в Україні, про поширення впливу п'ятидесятницької церкви у 1920-х рр. в Україні та СРСР, а також про релігійне життя після 1945 р. Водночас пам'ять про релігійне відродження в 1941–1943 рр. була повністю маргіналізована. У колективній пам'яті п'ятидесятників збереглися спогади лише про відновлення Єпископальної церкви християн віри євангельської в 1942 р. на чолі з Г. Г. Понурком та про кількість відновлених або ж новоутворених общин, яких налічувалося приблизно 350⁵.

Сімейна пам'ять про релігійне відродження 1941–1943 рр. також майже стерта. Рідний син Г. Г. Понурка, пресвітер п'ятидесятницької церкви Павло Гаврилович Понурко (1928 р.н.), онук – Олександр Павлович Понурко (1957 р.н.) та правнук – виконувач обов'язків пастора Сергій Олександрович Понурко (1986 р.н.) нічого не пам'ятають про релігійну і місіонерську діяльність свого пращура під час війни та про церковне відродження. Серед численних сімейних переказів про драматичний життєвий шлях Г. Г. Понурка відсутні спогади про його релігійну та місіонерську діяльність у 1941–1943 рр., коли його було обрано в єпископи. Нащадки Г. Г. Понурка, які самі є глибоковірними п'ятидесятниками, з великою пошаною зберігають пам'ять про

⁵ Владимир Мурашкин, «История и опыт церкви. Из доклада зам. нач. епископа ОЦХВЕ России В. Г. Мурашкина», Домостроитель, дата звернення 12 квітня, 2019, <http://domostroitel.org.ru/page/istoriya-i-opyt-tserkvi/>; «Объединенная церковь христиан веры евангельской», Wikipedia, дата звернення 12 квітня, 2019, ru.wikipedia.org/wiki/Объединенная_церковь_христиан_веры_евангельской#Служение_Воронаева: «Пятидесятничество в 30–40 годах»; «Пятидесятничество», Очерки по истории пятидесятничества, дата звернення 16 квітня, 2019, <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/50/05.htm>; «Евангельское движение на Днепропетровщине», Українська церква Християн Віри Євангельської, дата звернення 21 квітня, 2019, <http://chve.org.ua/evanhelskoe-dvuzhenye-na-dnepropetr/>; «Краткая история ОЦХВЕ», «ОЦХВЕ России», «Объединенная Церковь Христиан Веры Евангельской России», дата звернення 21 квітня, 2019, <https://ochve.net/istorija/kratkaja.html>.

те, що їх пращур був сподвижником І. Воронаєва і одним із перших місіонерів-п'ятидесятників на території України, а також про те, що він багато років був єпископом церкви християн віри євангельської, однак навіть рік обрання його на цю відповідальну посаду в сімейній пам'яті не закарбувався⁶. Це можна було б пояснити небажанням самого Понурка та його близьких зберігати пам'ять про колаборацію з нацистами. Однак співпраця Г. Г. Понурка з окупантами мала обмежений характер і звелась лише до епізодичних контактів із гебітс-комісарами та іншими представниками окупаційної адміністрації з приводу діяльності п'ятидесятницьких релігійних громад. Молебні за перемогу Німеччини у війні не служилися, свої проповіді єпископ Понурко проголошував переважно на євангельські теми. На своїх з'їздах віряни єпископальної церкви християн віри євангельської не торкалися політичних питань. Зокрема, на з'їзді 1 листопада 1942 р. у П'ятихатках окремим пунктом зазначалося, що «Політичні питання обгоренню не підлягають»⁷, і, якщо вірити протоколам з'їзду, жодні політичні питання публічно не обговорювалися. На з'їзді 20 червня 1943 р. в Олександрії делегати з'їзду лише висловили подяку гебітс-комісару Олександрії за дозвіл провести цей з'їзд⁸, після чого з'їзд прийняв рішення «Політичні питання обговоренню не підлягають»⁹, такий самий пункт було прийнято і на з'їзді 1 вересня 1943 р. в Кам'янському¹⁰. Єпископ Понурко лише один раз публічно заявив, що п'ятидесятники моляться за німецьку владу, але зробив це із страху бути ув'язненим, тому що в гестапо звинуватили його в приналежності до більшовиків¹¹. Таким чином, можна стверджувати, що Г. Г. Понурко підтримки чи допомоги окупантам не надавав і слідчі МГБ, як не старалися, знайти подібні факти не змогли. Навіть більше, в архівно-кримінальній справі згадується, що були «надані віруючими письмові заяви, в яких указується, що Понурко в період німецької окупації допомагав євреям, ховав декого з них у себе

⁶ «Інтерв'ю з Понурком Павлом Гавриловичем від 15.04.2019 р. – аудіозапис», Особистий архів Щелкунова А. О.; «Інтерв'ю з Понурком Олександром Павловичем від 15.04.2019 р. – аудіозапис», Особистий архів Щелкунова А. О.; «Інтерв'ю з Понурком Сергієм Олександровичем від 15.04.2019 р. – аудіозапис», Особистий архів Щелкунова А. О.

⁷ «Архівно-кримінальна справа Понурко Г.Г.», Архів Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області (далі – АУСБУДО), спр. П-21827, арк. 132.

⁸ АУСБУДО, арк. 140.

⁹ АУСБУДО, арк. 142.

¹⁰ АУСБУДО, арк. 151.

¹¹ АУСБУДО, арк. 22 об.

вдома»¹², однак слідчі органи не перевіряли цю інформацію, а самі заяви у справі відсутні. У родинній пам'яті Понурків збереглися спогади лише про допомогу євреям, як про акт прояву жертвовної християнської любові. Принаймні одного єврея Г. Г. Понурко під час окупації, за свідченнями його нащадків, врятував від загибелі.

Не тільки процес релігійно-церковного відродження, а навіть спогади про утиски п'ятидесятників з боку окупаційної влади були повністю стерті як з колективної, так і з сімейної пам'яті. Нацисти, незважаючи на неодноразові звернення, не дозволили провести Всеукраїнський з'їзд п'ятидесятників. Навпаки, влітку 1943 р. була заборонена діяльність християн віри євангельської в Миколаївській області, тоді ж пресвітери Ф. Шерстюк та І. Лучинець були заарештовані гестапо і пробули в ув'язненні до квітня 1944 р., коли були звільнені частинами Червоної армії в Одесі¹³. На короткий термін було заарештовано і самого Г. Г. Понурка¹⁴.

Таким чином, Г. Г. Понурко після звільнення із таборів ГУЛАГу не було чого соромитися, звинувачення у співпраці з окупантами, як видно із матеріалів архівно-кримінальної справи, були надуманими і не підтверджені фактично. При цьому слід враховувати, що слідчі органи МГБ були дуже упередженими і тенденційними, але навіть вони не змогли знайти фактів публічної підтримки окупантів з боку Г. Г. Понурка.

Тому Г. Г. Понурко у приватних бесідах із родичами та однодумцями, разом з якими він відроджував релігійну організацію п'ятидесятників, міг би спокійно пригадувати важкі воєнні роки релігійного відродження або хоча б відзначати пам'ятну дату свого возведення в єпископський сан. Однак факт залишається фактом, пам'ять про церковне відродження не збереглась.

Виходить, що ані сам Понурко, ані люди, з якими він співпрацював під час війни, ніколи публічно не згадували про свою місіонерську діяльність. Г. Г. Понурко без сумніву був глибоковірною людиною, але навіть таку знакову для себе дату, як обрання в єпископи, він ніколи не святкував і ніколи про неї не згадував. Питання чому?

Можна виділити два аспекти цієї проблеми.

Релігійні радянські громадяни бажали уникнути переслідувань з боку влади і бути повноправними частинами радянського суспільства, тому вони вписували свою особисту і групову пам'ять

¹² АУСБУДО, арк. 123.

¹³ АУСБУДО, арк. 62–63.

¹⁴ АУСБУДО, арк. 20–20 об.

в офіційний дискурс Великої Вітчизняної війни. Тому навіть пам'ять про переслідування з боку німецької окупаційної влади зникла, адже в офіційній радянській міфології війни нацисти не переслідували радянських громадян за їхні релігійні переконання. До того ж подібні спогади неминуче призводили до проведення паралелей між репресивною політикою нацизму і сталінізму.

Радянський міф про Велику Вітчизняну війну відводив людям, які опинилися в окупації, ролі героїчних партизанів, підпільників або тих, хто їм усіляко допомагав, і не передбачав моделі простого виживання в окупації, чи переслідування власних або групових інтересів, відмінних від передбачених офіційним дискурсом. Будь-яка модель поведінки, окрім послідовного і безкомпромісного спротиву окупантам, сприймалась як зрада.

Після жорстоких репресій з боку сталінського режиму, серед релігійних громадян СРСР виробилась жорстка самоцензура, у результаті чого відбулося свідоме переформатування колективної і сімейної пам'яті, як наслідок, спогади, відмінні від офіційної розповіді про Другу світову війну, свідомо забувалися. Тому Г. Г. Понурко та інші учасники релігійно-церковного відродження вирішили «забути» події 1941–1943 рр., щоб не наражати на ризик репресій свої сім'ї, а також своїх духовних братів і сестер.

З іншого боку, офіційний міф про Велику вітчизняну війну формував конформістсько-позитивну пам'ять, яка повинна була об'єднати радянське суспільство і надати йому можливість примиритися з травматичним досвідом 1930–1940-х рр. Радянські люди пережили страшні події Громадянської війни, голодоморів 1921–1923 та 1932–1933-х рр., колективізацію, розкуркулення, політичні репресії, повсякденні приниження, пов'язані з відсутністю можливостей задовольнити елементарні побутові та культурні потреби. Пережиті страждання людям потрібно було наповнити якимось сенсом, пояснити самим собі, для чого вони страждали. Це можливо було зробити через усвідомлення того, що всі ці жертви: і особисті, і колективні — були необхідні заради «Великої Перемоги» над світовим злом, яким по суті і був нацизм.

Повсякденні страждання радянських людей наповнювалися метафізичним змістом через усвідомлення своєї співпричетності до Перемоги над всесвітнім абсолютним злом. Тому збереження альтернативних спогадів про життя на окупованих територіях вело до протиставлення себе не тільки державній владі, а й суспільству в цілому, яке бажало примиритися із жахами минулого. Можливо, наратив про Велику Вітчизняну війну надавав можливість п'ятидесятникам, як

і іншим релігійним групам у СРСР, вписати свій особистий, як правило, трагічний досвід, у загальнонаціональну культурну пам'ять, відчуття себе частиною радянського суспільства.

Розсекречені архіви радянських спецслужб, що знаходяться в Україні, є місцем збереження пам'яті про Другу світову війну, від якої в радянську добу свідомо відмовилися, як окремі люди, так і суспільство в цілому. Трансформація сімейної пам'яті родини Понурків відбулася після передачі автором фотокопії архівно-кримінальної справи Г. Г. Понурка його нащадкам. Оскільки син та правнук Г. Г. Понурка є священнослужителями п'ятидесятницької церкви, а онук – активний член цієї релігійної громади, то в найближчий час, можливо, відбудеться колективне «пригадування» драматичних подій релігійно-церковного відродження, принаймні серед дніпровських общин церкви християн віри євангельської.

Реконструкція історичної пам'яті релігійних організацій є винятково важливим явищем для сучасного українського суспільства. Адже внаслідок стрімких і драматичних соціокультурних змін, що відбулися за останні сто років, в Україні фактично відсутні політичні партії, профспілкові та громадські організації, які б могли виступати як мнемонічні актори, а інститут сім'ї переживає глибоку кризу. Тому єдиними мнемонічними акторами в Україні є держава та релігійні організації. На нашу думку, українська держава не може ефективно запобігати поширенню антагоністичної форми пам'яті з двох причин. По-перше, серед української політичної еліти залишається досить сильною інерція радянського авторитаризму, а по-друге, українська держава перебуває в стані жорсткої конфронтації із російською державою, тому все це підживлює антагоністичну форму пригадування. Хоча домінування антагоністичної форми пам'яті в сучасній Україні є об'єктивно обумовленою, однак вона веде до саморуїнації українського суспільства.

П'ятидесятники, як і інші релігійні організації, були жертвами і сталінізму, і нацизму. Проте одночасно з цим представники п'ятидесятників, як і представники інших релігійних громад, змушені були співпрацювати зі своїми катами заради збереження своєї релігійної організації. Особливо поширеною ця співпраця стала після 1945 р. Тому історична пам'ять релігійних організацій здатна уникнути протиставлення абстрактного «добра» і «зла» через визнання здатності будь-якої людини до зла чи до добра залежно від конкретних історичних обставин і в контексті певної соціально-політичної боротьби. Колективна пам'ять релігійних організацій здатна

нівелювати антагоністичні моделі минулого на кшталт «національно-визвольної», чи «соціально-класової», чи ще якої-небудь боротьби, в яких заздалегідь визначено, хто уособлює зло, а хто – добро.

Тому на сучасному етапі розвитку українського суспільства лише історична пам'ять у релігійних організаціях може існувати в агоністичній формі (деструктивні і тоталітарні релігійні рухи ми не враховуємо), утверджуючи принцип діалогу з іншим, незалежно від того, ким є цей інший.

Anton Shchelkunov

RELIGIOUS REVIVAL IN 1941–1943 IN THE FAMILY AND COLLECTIVE MEMORY OF THE CHRISTIAN CHURCH OF THE EVANGELICAL FAITH

This article analyzes the particularities of the Pentecostal family and collective memory about the revival of their religious organization during the Nazi occupation of Ukraine.

In the years 1941–1943, the Ukrainian Pentecostal Church was formally revived under the leadership of Havrylo Ponurko, who was elected bishop.

In the collective memory of the Ukrainian and Russian Pentecostals, the memory of the religious revival in 1941–1943 was later completely marginalized.

The family memory of the religious revival in the period 1941–1943 is also almost lost. Among the numerous family legends about H. Ponurko's dramatic life, there are no recollections of his religious and missionary activities during the period 1941–1943, when he was elected Church Bishop. With great respect, H. Ponurko's descendants maintain the cherished memory that their ancestor was one of the first Pentecostal missionaries in Ukraine, and that for many years he had served as Bishop of the Christian Church of the Evangelical Faith. However, the specific year of his election to this responsible position was not retained in his family's memory. Not only was the process of religious and church revival completely erased from both the collective and family memories, but the memories of the oppression of the Pentecostals by the German occupying power as well.

That can be explained by the desire of religious Soviet citizens to avoid persecution by the authorities and to be full-fledged members of Soviet society. Consequently, they placed their personal and group memory within the framework of official discourse of the "Great Patriotic War". As a result, even the memory of persecution by the German occupation authorities has disappeared, because according to official Soviet mythology, the Nazis did not persecute Soviet citizens for their religious beliefs. Additionally, such memories inevitably led to perceiving of parallels between the repressive policies of Nazism and Stalinism.

After brutal repression by Stalin's regime, the religious citizens in the USSR developed modes of strict self-censorship. This led to a conscious reformatting of collective and family memory. As a result, memories differing from the official narrative of the Second World War were deliberately forgotten. Therefore, H. Ponurko and other activists within the religious and church revival decided to "forget" the events of 1941–1943 so as not to place their families and associates at risk of repression.

On the other hand, the official myth of the "Great Patriotic War" formed a conformist-positive memory aimed at uniting Soviet society and enabling it to grapple and come to terms with the traumatic experience of the 1930s and '40s. People had to find a certain meaning for the pain they had endured and to explain to themselves why they had suffered. That could be accomplished by recognizing that all these sacrifices, both personal and collective, were crucial for the "Great Victory" over the world of evil, i.e. over Nazism. Perhaps the narrative of the "Great Patriotic War" provided Pentecostals, like other religious groups in the USSR, the opportunity to place their personal experience, mostly tragic, within the armature of the all-Soviet cultural memory, and thus to feel themselves as an integral part of Soviet society.

Keywords: *Pentecostals, religious revival, occupation, family memory, collective memory, agonistic form of memory, antagonistic form of memory.*

Bibliography

Berger, Shtefan. «Agonisticheskaja pamjat' otkryta dlja bezkonechnogo dialoga v bahtianskom smysle.» Data zvernennia 12 Lystopada, 2019. https://istorex.ru/Novaya_stranitsa_57.

Bull, Anna Cento and Hansen Lauge Hans. «On agonistic memory.» *Memory Studies* 9, no. 4 (2016): 390–404. Data zvernennia 16 Hrudnia, 2019. <https://doi.org/10.1177/1750698015615935>.

«Evangel'skoe dvizhenie na Dnepropetrovshhine.» *Ukrainska tserkva Khrystyian Viry Yevanhelskoi*. Data zvernennia 21 Kvitnia, 2019. <http://chve.org.ua/evanhelskoe-dvyzhenye-na-dnepropetr/>.

«Kratkaja istorija OCHVE.» «*OCHVE Rossii*.» «*Ob#edinennaja Cerkov' Hristian Very Evangel'skoj Rossii*.» Data zvernennia 21 Kvitnia, 2019. <https://ochve.net/istorija/kratkaja.html>.

Murashkin, Vladimir. «Istorija i opyt cerkvi. Iz doklada zam.nach. episkopa OCHVE Rossii V. G. Murashkina.» *Domostroitel*. Data zvernennia 12 Kvitnia, 2019. <http://domostroitel.org.ru/page/istoriya-i-opyt-tserkvi>.

«Ob#jodinennaja cerkov' hristian very evangel'skoj.» *Wikipedia*. Data zvernennia 12 Kvitnia, 2019. ru.wikipedia.org/wiki/Ob#edinennaja_cerkov'_hristian_very_evangel'skoj#Sluzhenie_Voronaeva.

«Pjatidesjatnichestvo v 30–40 godah.» *Ocherki po istorii pjatidesjatnichestva*. Data zvernennia 16 Kvitnia, 2019. <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/50/05.htm>.

Archives

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy u Dnipropetrovskii oblasti (AUSBUDO). Spr. P-21827.

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU). F. 1, op. 1, spr. 1104.

Osobystyi arkhiv Shchelkunova A. O.